

Quadern

Núm. 1880

DIUMENGE

16 DE GENER

DEL 2022

elpais.cat

JOAN FUSTER, EL SEGLE DEL CENTAURE

Amics i estudiosos valoren, arran del centenari, la vida i l'obra de l'erudit i literat de Sueca, amb una dimensió política que a voltes va eclipsar la seua brillant escriptura

FERRAN BONO

Passa, seu i escolta". En Joan Fuster solia obrir la porta de la seua casa de Sueca (Ribera Baixa) als més joves. No només quan estava sol i ajudava els veïns a fer el treball escolar demanat per les monges, també quan la tenia plena de gom a gom en una de les seues famoses tertúlies amb escriptors, professors, pintors, cantants o polítics. Deixava pas aleshores amb un gest d'irònica complicitat, segons recorden avui alguns d'aquells joves, la trajectòria dels quals ha estat marcada pel magisteri humà i intel·lectual de l'autor del *Diccionari per a ociosos*, nascut ara fa 100 anys i mort en fa 30. Per això, la Generalitat valenciana i la catalana han declarat el 2022 l'Any Fuster.

Toca, per tant, parlar d'un dels intel·lectuals més importants de la segona meitat del segle XX en l'àmbit lingüístic català. Un *homenot*, en paraules de Josep Pla, que mai va deixar de viure en la casa familiar del carrer Sant Josep; un home que va dedicar la seua vida a la defensa de la seua llengua i cultura i que va lluitar contra allò que va expressar en un dels seus aforismes: "No faces de la teua ignorància un argument". Un assagista culte, tan incisiu i polèmic com divertit, seguidor de les petjades d'Erasmus, Montaigne i Voltaire. Un escriptor esmolat, un professional de l'escriptura —"És la conclusió a què he arribat: només hi ha un pecat mortal i són les faltes d'ortografia", diu en un altra sentència—, un traductor d'Albert Camus, un gran lector dels clàssics de la literatura en català, com Ausiàs March, sense oblidar-se de Federico García Lorca o Pablo Neruda, a més a més d'un gran conversador.

Fuster va ser tan admirat com vilipendiat. Una part de la societat valenciana el va demonitzar com l'epítom del catalanisme des que el 1962 va publicar, en ple franquisme, *Nosaltres els valencians* (Edicions 62, que ara reeditarà), on defensava que el futur d'una cultura i una llengua minoritzades com la valenciana passava de manera gairebé inexorable per la unitat lingüística i cultural de l'espai que anomenava sense cap mena de prejudici els Països Catalans. Per les seues idees —"Tots, si arribem a tenir raó, la tenim a mitges", va escriure—, va ser objecte d'un atemptat amb bombes el 1981 que van destrossar la façana de la seua casa.

—
"No faces de la teua ignorància un argument", deixà escrit en un dels seus famosos aforismes



L'inconfusible perfil de Joan Fuster inspirà el dissenyador Dani Nebot per fer el logotip de l'Any Fuster de la Generalitat Valenciana.

REPORTATGE

VE DE LA PÀGINA 1

Des de 2017, la casa de Fuster, erigida a principis del segle XX, d'amples estances i detalls modernistes, és també un espai cultural i un museu, ampliat amb el cridaner immoble del costat. Salvador Ortells, el seu director, explica les reunions que es feien a la planta baixa, al voltant del que era una mena de cuina que dona al pati, on el conservador pare de l'escriptor, de militància carlina, treballava esculpint talles religioses.

Unes fotografies de menut i adolescent prefiguren el futur perfil característic de l'escriptor, amb unes celles pronunciades que formen dues *v* invertides, alt i una mica desmanegat. Les ulleres, el bigotet i una cigarreta entre els dits acabaren d'arredonar una imatge icònica de l'autor d'*El descrèdit de la realitat*. El logo dissenyat pel valencià Dani Nebot (Premi Nacional de Disseny) per a l'Any Fuster és una síntesi perfecta de tots aquests trets.

Sota els alts sostres de la casa museu, que rep unes 8.000 visites a l'any (bona part d'elles, d'alumnes i joves), una vitrina exhibeix records de la seua infantesa, notes, cartes, el seu carnet de la Falange. "Son pare va arreglar aquesta habitació per a que treballara d'advocat", comenta Ortells, també comissari adjunt de l'Any Fuster, mentre assenyalava les solenes talles del sostre.

Lector de 22.000 llibres

L'escriptor només va exercir el dret quatre o cinc anys. Li interessaven altres coses, sobretot la literatura, la cultura en general. "Fuster escrivia moltíssim, va fer més de 3.200 articles, uns 60 llibres com a autor únic, feia conferències i atenia compromisos cívics", comenta Ortells. Era també un lector voraç: prop de 22.000 llibres i 15.000 revistes de la seua biblioteca es guarden en la casa museu, alguns a la vista, la gran majoria a l'abast només dels investigadors, a més de nombroses obres d'art regalades. "Llegir no és fugir. Llegir és seguir vivint i cadascú ho fa a la seua manera", sentència un dels seus aforismes. *L'home, mesura de totes les coses*, *Combustible per a falles* i *Literatura catalana contemporània* són altres títols destacats de la llarga trajectòria d'aquest lletraferit, "de gran sentit de l'humor, agut, irònic, molt amable i respectuós", postilla Francesc Pérez Moragón, comissari de l'Any Fuster, estudiós de l'obra de l'assagista i un d'aquells joves que pelegrinava a la casa de Sueca. Encara avui riu quan evoca els diàlegs punxants entre l'assagista i el seu gran amic, el periodista Vicent Ventura.

Però, es llig Fuster avui? Quina vigència té la seua obra? Pérez Moragón respon: "És estudiat, hi ha moltes tesis, es publiquen estudis... *Nosaltres, els valencians* i *Diccionari per a ociosos* no es deixen de vendre. Ell vivia dels articles de premsa, bàsicament. Alguns tenien certa caducitat, però la seua manera de veure la realitat anava més enllà de la immediatesa... També treballa sobre qüestions de la història cultural del País Valencià, però en general escriu de temes universals; sobre el medi ambient, la política internacional, l'amor o l'ús urbà de la bicicleta; detecta els canvis socials. I també opina, és clar, sobre qüestions literàries, sobre Ausiàs March i Jaume Roig, però també sobre Thomas Mann", enumera. I conclou: "Tenia una gran cultura i una gran perspiciàcia. L'interès del lector es manté, com passa

L'estima a Fuster des del Principat es manté: al setembre Pere Aragonès visità la casa de Sueca



Fuster, el 1959, amb Josep M. Castellet (esquerra) i Salvador Espriu, de qui escriuria la introducció a l'obra completa, un encàrrec més des de Catalunya, amb qui l'extrema dreta l'identificà. El 1981 li posà una bomba a casa. / ANA TORRALVA

amb altres escriptors europeus que transcendeixen. També era un home del seu temps, en el sentit que va viure sota el franquisme. Va tenir molts problemes de censura, sobretot amb Manuel Fraga i el seu cunyat Carlos Robles Piquer".

Viure a Sueca tenia les seves limitacions. Emigrar a Madrid i Barcelona era prou habitual entre els escriptors i artistes, entre els professionals de la cultura. Ell va ser fidel a la casa familiar, però mantenia una estreta relació amb Catalunya, sobretot a partir que va començar a publicar a *La Vanguardia* i *TeleXprés*, després dels problemes que va tenir a *Levante*, periòdic aleshores del Movimiento. Prova de l'estima que li professaven des del Principat, centre de la indústria editorial, són els pròlegs que li van encomanar per a les obres completes de Salvador Espriu, Joan Salvat-Papasseit o Josep Pla.

L'interès, sembla, continua. El president català, Pere Aragonès, va visitar la casa museu de Fuster el setembre passat. El propòsit és compartir la major part de les activitats entre els dos territoris i que Catalunya, a través de la Institució de les Lletres Catalanes, siga una mena d'extensió natural de l'Any Fuster organitzat des de València.

Tot s'ha de concretar encara. Una de les tasques de Moragón i Ortells és coordinar i evitar el solapament de les accions previstes per les distintes institucions, com ara l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, la Universitat de València o l'Alfons el Magnànim. Es publicaran una nova biografia i altres llibres. Aquesta setmana mateix se n'ha presentat un sobre la relació de Fuster amb Sueca, elaborat pels comissaris. La idea és que la gran exposició sobre Fuster s'inaugure cap a novembre (va nàixer el 23 d'aquest mes de 1922) en el centre de València. A finals de febrer es celebrarà a la Universitat de València un simposi internacional sobre Fuster.

"Tota política que no fem nosaltres serà feta contra nosaltres", diu una sentència de Fuster que parafraseja Antoni Furió, editor de la correspondència de l'escriptor i de l'obra completa (publicades per Tres i Quatre), juntament amb Josep Palacios, hereu de l'assagista.

El també catedràtic d'història medieval destaca la "gran capacitat de seducció i de fascinació de l'escriptor i la seua mirada lúcida, que és molt actual", abans de fer la seua síntesi analítica del llibre més polític i polè-



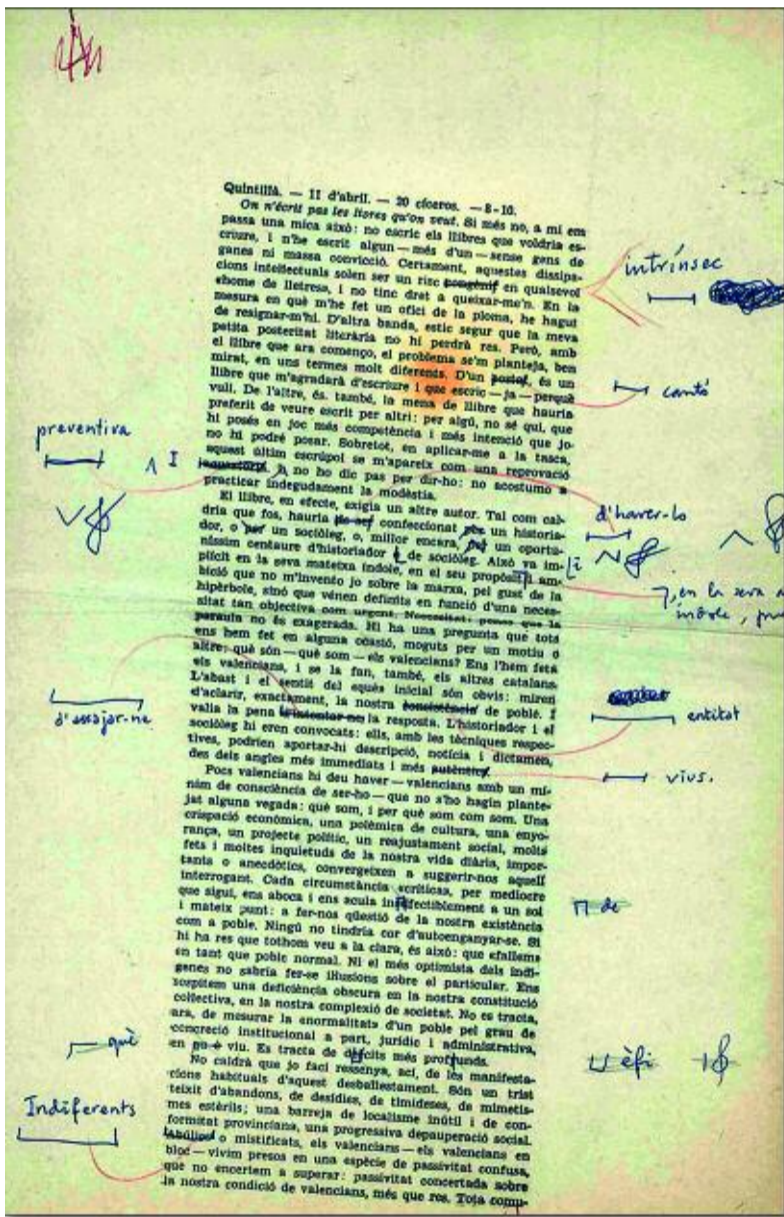
mic de Fuster, *Nosaltres, els valencians*: "Ell mateix diu que aquest llibre l'hauria d'haver fet un centaure, meitat historiador, meitat sociòleg. El seu camp és el de l'erudició, l'estudi social de la literatura, però no cal oblidar la dimensió política, ja palesa en el fet d'escriure en català i més en la postguerra", pensa Furió. "Però aquesta dimensió va de la literatura i la cultura a la política, i no a la inversa. Volia incorporar els joves, defugia la literatura jocfloral que es feia en valencià, de la barraca i la terreta, mentre la literatura en castellà tenia poemes com Rafael Alberti, García Lorca o Miguel Hernández. Volia modernitzar i deixar enrere els valors tradicionals associats a una cultura impregnada per la ruralitat. Sempre estava pensant la manera com la llengua i la cultura catalanes podrien tro-

bar una normalitat. I troba que eix futur, o és compartit en els Països Catalans o no existirà, ni tan sols per a Catalunya".

Alguns consideren que la seua dimensió política i nacionalista va eclipsar el Fuster escriptor. Altres incideixen que no donava la talla si se'l comparava amb Miguel de Unamuno, contra el qual l'assagista de Sueca va escriure un llibre. "Si compares Unamuno amb Kierkegaard, el primer empal·lideix. El problema no és eixe, sinó que si s'afirma que un gran assagista com Fuster no dona la talla, en realitat estàs dient que la literatura i la cultura catalanes no poden donar més que escriptors discrets". I afegeix Furió, un altre dels joves visitants de la casa de Sueca: "En Fuster no hi ha propostes ideològiques, no és un pensador. Sí que reflexiona, té



Unes 8.000 persones, sobretot joves, visiten cada any l'Espai Fuster de Sueca (a dalt), que guarda les essències i relíquies de l'autor del rupturista assaig *Nosaltres, els valencians* (a baix, galeres corregides per l'autor). / M. TORRES



idees, fa activisme, sempre en favor de la seua llengua i la cultura, però també va escriure en castellà en les col·laboracions en diversos diaris".

El també historiador i exrector de la Universitat de València Pedro Ruiz va entrar en el debat a principis del XXI amb una visió nova i que vol actualitzar per al proper simposi. "Em continua resultant interessant *Nosaltres, els valencians* i sorprenent la seua capacitat per adscriure'l en el panorama desolador del anys seixanta. Fuster fa seu inicialment l'enfocament de Jaume Vicens Vives sobre una visió de la Història contraposada a l'ortodòxia, que identificava la història d'Espanya amb la de Castella. Però ell es centra en la singularitat del poble valencià, la seua anomalia, dins del conjunt de parla catalana; és un poble mal·leable, *ni carne ni*

pescado, sense un nacionalisme seriós. Per investigar aquesta anomalia aporta una història social renovadora, que desenvolupa l'historiador Joan Reglà. I són l'escàs desenvolupament industrial i l'absència d'una burgesia les causes d'aquesta suposada anomalia, un paradigma que molts historiadors van fer seu".

"No obstant això", continua Torres, "amb els estudis monogràfics del País Valencià que comencen a conrear-se es van produir tres paradoxes" que qüestionen la visió fusteriana. En síntesi: la primera constata que no hi havia un projecte moderat com el que propugnava Vicens Vives a Catalunya, la qual cosa fa que l'ideari de Fuster trobara poc eco fora del circuit de l'esquerra i esdevinguera un nacionalisme estrictament valencià; la segona paradoxa es fa palesa

amb el boom en les investigacions als anys setanta i vuitanta que testimonien l'acció d'una burgesia capitalista, no nacionalista, lligada a l'exportació agrícola, que s'ha d'explicar d'altra manera. I la tercera recull el desdoblament de la nova historiografia amb visions més complexes que s'obri pas al marge del nacionalisme.

Demonització blavera

Fuster va escriure que "quan una revolució és impossible corre el risc de convertir-se en el contrari: en una reacció". El sociòleg i director de la Institució Alfons el Magnànim, Vicent Flor, recorda perfectament la demonització de Fuster en l'ambient secessionista i blaver que va conèixer de prop quan era jove, un temps "en què el populisme és caracteritzava per un antiintel·lectualisme molt fort, tot just com ara". I confessa Flor: "Comence a llegir els textos polítics i no em convenen en un principi. Posteriorment, llig coses de literatura, el *Diccionari per a ociosos*... És sobretot un escriptor, en què la qüestió política no és la més important. Ell no era un líder polític, era fruit del seu moment. Li devem la defensa del valencià com una llengua tan digna com el castellà. Té un perfil molt més polièdric i ric que la seua caricatura. Ell va despertar el meu interès per la sociologia", explica l'autor de *Noves glòries a Espanya. Anticatalanisme i identitat valenciana* (Afers).

Matar Joan Fuster (i altres històries) és el llibre de Francesc Bayarri, que acaba d'incorporar nova informació en la seua segona edició, publicada per Austrohongaresa. El periodista analitza l'atemptat de l'11 de setembre del 1981 a la casa de l'escriptor. "La meua tesi és que els sectors altres del País Valencià havien de donar una resposta contundent i ràpida a l'estrena de Terra Lliure al territori. La matinada del dia anterior havien posat tres bombes de poca potència, una d'elles a la seu del Govern Civil, on hi havia la residència del governador, José María Fernández del Río, que va causar desperfectes mínims. Com que no tenien identificats a ningú de Terra Lliure, van anar contra el que simbolitzava el catalanisme al País Valencià".

Goma 2 a la finestra

Bayarri reconstrueix els fets mitjançant els testimonis i els informes que ha pogut consultar: "Fuster esta-

va en sa casa de tertúlia amb Jaume Pérez Montaner i Vicent Salvador [tots dos poetes i professors] sobre les cinc de la matinada. Com a mínim dues persones aparquen el cotxe i van caminant fins a la casa. Una primera bomba de Goma 2 explota en una finestra. Havia d'atraure l'atenció de Fuster cap allí just perquè explotara la segona bomba amb dos quilos de Goma 2, i per saltar tots per l'aire, programada uns minuts després".

"Fuster va eixir —segueix el relat el periodista—, però no comptaven que estaria acompanyat, i tampoc amb els veïns. Un dels veïns va veure que eixia fum de l'altra finestra i Pérez Montaner va cridar que es ficaren cap a dins de la casa. I això els va salvar. Haguera pogut ser l'atemptat terrorista més mortal del País Valencià en tota la Transició".

No obstant això, el jutjat de Sueca va qualificar-ho com una falta de danys, "amb contradicció amb la mateixa versió de la Brigada Regional d'Informació, que ho considera un delictes de terrorisme. El jutge no va fer pràcticament res ni va incorporar aquest informe policial, només els testimonis. Al cap de 30 dies, el cas es va tancar", postilla. "Com a mínim es tenia d'haver tractat com un assassinat en grau de frustració, amb intenció política. La policia deixà ben clar que la intenció era matar, no només espantar", afegeix. El va reivindicar un grup anomenat Falange Negra, en una maniobra de distracció. Bayarri apunta les possibles connexions militars, policials i fins i tot judicials de l'atemptat.

Sobredimensió política

Alguns anys després, la filòloga Carme Gregori-Soldevila va conèixer Fuster quan aquest va assumir la càtedra a la Universitat de València, primer com a alumna seua de doctorat i després com a companys al departament. "Era d'una gran amabilitat i escoltava sempre a tots", destaca. No hi ha gaires dones expertes en Fuster. "És que a l'assaig hi ha un gran dèficit de dones. No s'ha normalitzat com altres gèneres, com la novel·la, la poesia o el teatre", assenyala, abans d'incidir en l'interès de la correspondència de Fuster amb dones com Eulàlia Duran, Montserrat Roig o Júlia Blasco.

Gregori considera que "s'ha sobredimensionat la càrrega política de la seua obra; sense renunciar al que va fer pel valencianisme polític, l'últim any de la seua vida, el 1992, que va coincidir amb el 30è aniversari de *Nosaltres, els valencians*, mostrava certa preocupació perquè se l'identificara tant amb eixe llibre. Crec que es reconeixia més en els assajos deliberatius que segueixen el model de Montaigne, en els dietaris, en el *Diccionari per a ociosos*, en els seus aforismes. M'interessa molt més el Fuster deliberatiu que el polític, tot i que reconec la seua aportació; els aforismes, que són genials, *gamberros*, provocadors. I com parla de la condició humana... Tot això continua igual de vigent", sosté.

Les sentències fusterianes no passen de moda, com demostren els nombrosos reculls que es poden trobar a internet, per exemple. Aforismes com "Els únics plaers que no defrauden són els imprevistos"; "Les persones felices no tenen memòria"; "El perill atrau perquè altera la rutina"; "Tinc un cos: aprofita'l" o "No tinc més conviccions que les decididament imprescindibles".

Bayarri: "L'atac hauria pogut ser l'atemptat més mortal del País Valencià en tota la Transició"

REPORTATGE

Quan 60 llibres són una sola peça

Antidogmatisme i racionalisme marquen l'obra de Fuster, amb títols cabdals

Salvador Ortells Miralles

Una frase de *Les originalitats*, el primer assaig que va escriure Joan Fuster, a inicis dels anys cinquanta, diu: "Un home, en tota la seva vida literària, no escriu sinó una sola obra, la seva obra". L'afirmació, tan sentenciosa com un aforisme, semblava destinada a predir, anys a venir, una de les pedres de toc de l'exegesi fusteriana: la dicotomia que, sovint, s'ha establert entre el Fuster que assolí una gran projecció cívica amb els escrits polítics i el que es dedicà a l'assaig especulatiu o a la crítica cultural.

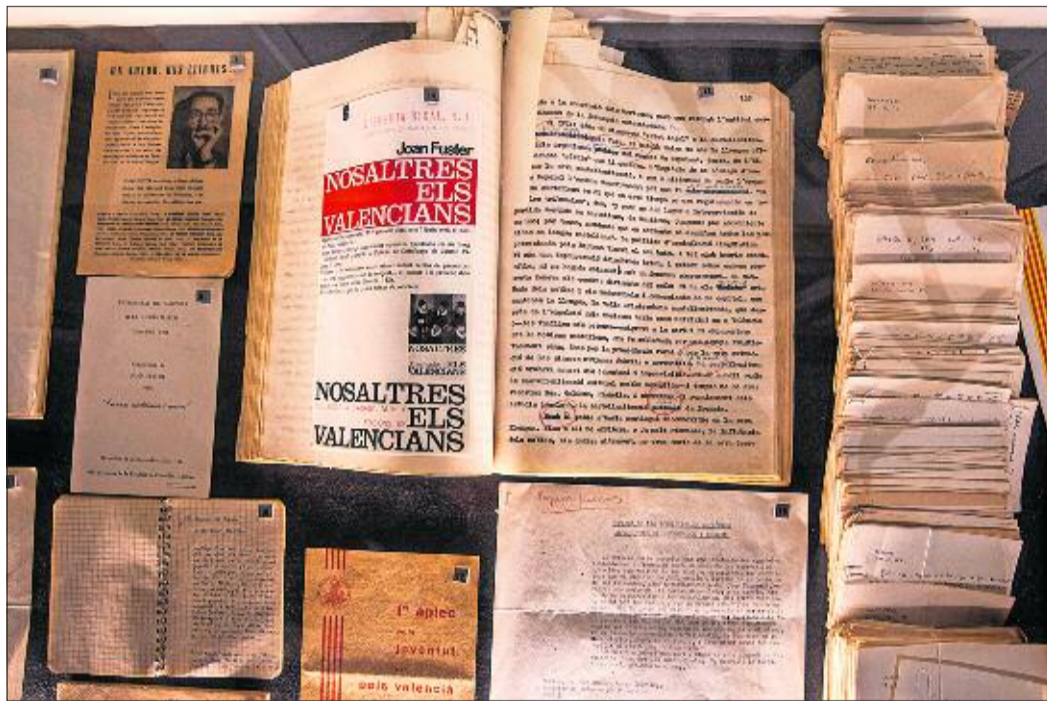
La contradicció, però, s'esvaeix a la llum dels principals eixos transversals que recorren la seua obra. D'una banda, l'examen de consciència que s'autoimposa abans d'escriure sobre qualsevol tema i que li impedeix d'adoptar posicions dogmàtiques. De l'altra, l'orientació racionalista del seu pensament i una consciència ben aguda de les originalitats: la seua i la dels altres.

De la confluència d'aquelles premisses i de l'afany de transformar la realitat a través de l'escriptura, Fuster extrau —en paraules de Josep Iborra— l'"imperatiu ètic" que inspira la seua concepció de la cultura. Així, una visió global dels seus textos evidencia que no hi ha solució de continuïtat, posem per cas, entre *Nosaltres, els valencians* (1962) i *Diccionari per a ociosos* (1964), per mencionar dos exemples aparentment situats als extrems oposats de l'espectre. Només aparentment.

Tot i que Fuster fou reconegut principalment com a assagista, conreà diversos gèneres literaris: la poesia, l'aforisme, el dietarisme, l'articulisme periodístic, la traducció, la historiografia... Una diversitat formal que es reflecteix en l'ample ventall temàtic dels seus escrits. A més de nombrosos treballs sobre la realitat històrica, social i cultural de l'àmbit català —amb una dedicació apassionada al País Valencià—, hi trobem comentaris i apunts morals referits a la vida quotidiana i reflexions sobre política, literatura, filosofia i art, que demostren la capacitat analítica del seu pensament.

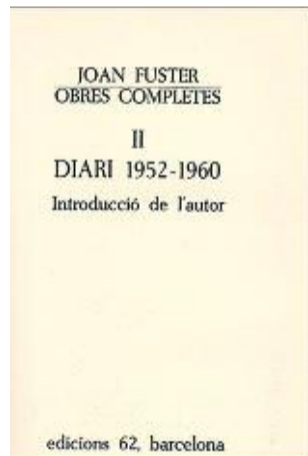
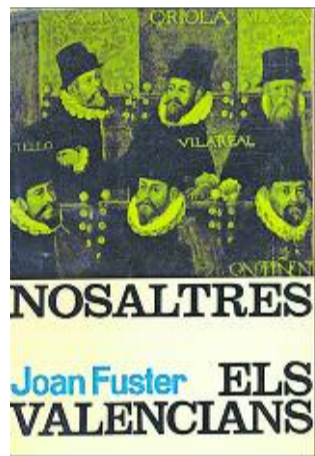
Nosaltres, els valencians. No obstant això, l'èxit aclaparador de *Nosaltres, els valencians* ha propiciat la identificació quasi exclusiva i excloent de l'autor amb aquesta obra, com un arbre imponent que obstrueix la visió completa del bosc. La redacció d'aquest assaig interpretatiu sobre els avatars del País Valencià, des de la creació del regne per Jaume I fins a la Segona República, ha esdevingut peça ben útil perquè generacions de valencians reflexionaren (i reflexionen) sobre la seua identitat nacional a partir d'una nova manera d'entendre els fets històrics. És inqüestionable el ressò merescut pel seu treball, des de la perspectiva de la raó cívica i les polítiques de reivindicació, tant des d'una dimensió valenciana com des d'una de major abast, vinculada a l'espai nacional que anomenà "Països Catalans".

Diccionari per a ociosos / Consells, proverbis i insolències. En canvi, la bibliografia fusteriana dedicada a la



Fuster era un notable grafòman, com constaten papers, esborranys i cartes a l'Espai de Sueca. El fruit, més de 60 llibres, alguns de cabdals (a la dreta, primeres edicions).

MÒNICA TORRES



"qüestió nacional" és bastant inferior al que recull la imatge més tòpica de l'assagista. Si bé és cert que *Nosaltres, els valencians* és el text que Fuster més s'estimà respecte a la seua tasca d'anàlisi sobre el país, *Diccionari per a ociosos* i *Consells, proverbis i insolències* (1968) foren, per a ell, els més representatius de la literatura d'idees que hauria volgut practicar amb més assiduitat.

Prenent com a referència el nombre de reedicions, aquests són tres dels títols amb més projecció. Però si afinàvem la valoració des del punt de vista literari, destacaria per sobre de la resta *Diccionari per a ociosos*, assaig de títol i estructura manllevats del *Diccionari filosòfic* del seu admirat Voltaire, i que adreçava, irònicament, al mateix públic lector que sol·licitava Bertrand Russell per al seu *Elogi de l'ociositat*.

Compost per escrits d'extensió desigual, el *Diccionari...* fusterià re-

flexiona sobre valors morals, culturals i polítics, sobre l'estrany ofici d'escriptor i, també, sobre objectes d'ús quotidià i fets anecdòtics que són elevats a categoria. Tot plegat, el llibre constitueix una clara mostra dels punts nuclears de l'ideari fusterià: l'escepticisme com a *modus vivendi* i *operandi*; l'exemple d'Erasme de Rotterdam com a pretext per a reivindicar la necessitat de preservar la llibertat de l'intel·lectual; el nacionalisme com a mecanisme identitari; el plagi com a frontissa entre la tradició i l'originalitat; la importància de la (re)lectura; i tot un seguit de qüestions que bateguen al ritme del jo que les escriu, que és, al capdavant, l'element en què tot conflueix.

Consells, proverbis i insolències. No menys essencials, en Fuster, són els aforismes de *Consells...*, clau de volta del seu pensament, que projecten

multitud de resonàncies en la seua obra. Aquest llibre conté dos reculls, *Judicis finals* i *Proposicions des-honestes*, ambdós similars en els temes i la intenció, i, a més, hàbilment harmonitzats pel títol del nou volum. L'assagista cisella els aforismes amb una rotunditat sentenciosa —apodíctica, si cal dir-ho en termes tècnics— que no admet escales de grisos, però que, paradoxalment, incita a la refutació o a l'aprovació, mai a la indiferència.

En l'època actual de les xarxes socials, s'ha equiparat l'aforisme al tuit per la brevetat formal, però l'analogia fa aigua si s'obvia el procés previ de decantació estilística i la minuciosa elecció del *mot just*, no com a sibirisme estilístic o pirotècnia verbal, sinó com a condició inexcusable per a fondre fons i forma en una entitat indestruïble, a l'estil dels moralistes francesos en què s'inspirà Fuster per a dissecar la condició humana.

El descrèdit de la realitat. I encara hi ha *El descrèdit de la realitat* (1955), un assaig amenssim que reflexiona sobre qüestions artístiques i culturals: una carta de presentació immillorable per a qui en desconeix la faceta de crític artístic. Per bé que construït sobre "fragments de meditació" —parafraçant el catedràtic d'Estètica Romà de la Calle—, l'assaig té un fil conductor històric que reforça la seua unitat a l'entorn d'un objectiu: analitzar la continuïtat i les reaccions de les tendències artístiques de la pintura occidental, sota la clau de les relacions de l'artista amb la realitat des del Renaixement fins a les avantguardes, passant pel barroc, la Il·lustració i el romanticisme, i els realismes del XIX. Estretament relacionat amb aquest assaig —pel context històric i per la temàtica— cal citar *Les originalitats*, un assaig en què teoritzava sobre la recerca individual de la singularitat personal i expressiva dels creadors artístics i literaris.

Diari 1952-1960. Fora totalment injust d'acabar obviant el vessant dietarístic de Fuster, a l'abast als magnífics *Diari 1952-1960*, *Causar-se d'esperar* (1965) i *Dos quaderns inèdits* (2004), mereixedors de més espai del que ací els dedique. Però també tinc la mateixa sensació d'injustícia en no ocupar-me amb més deteniment del personalíssim *Sagitari* (1985), de les *Notes d'un desficiós* (1980) o de l'incendiari *Ara o mai* (1981), que mostren un Fuster madur, però no envellit, que ha exaltat la seua natural inclinació al sarcasme per a continuar agitant consciències.

I així mateix m'ocorre amb *El País Valencià* (1962), amb *Literatura catalana contemporània* (1972) i amb alguns poemes. Per sort, la Càtedra Joan Fuster, de la Universitat de València, té al seu catàleg un diccionari bibliogràfic sobre l'autor que, amb el títol de *Joan Fuster, llibre a llibre* (2015), recull, a mode de guia de lectura, les ressenyes que un equip d'especialistes dedicaren als més de seixanta llibres que va escriure al llarg d'una intensa trajectòria literària, que abasta la segona meitat del segle passat. Es tracta d'eleger, simplement, per on començar a llegir. O a rellegir.

Salvador Ortells Miralles és cocomissari de l'Any Fuster organitzat per la Generalitat Valenciana i director de l'Espai Joan Fuster de Sueca.